

Nya Varvet - en nordisk mötesplats med gamla anor

Christer Johansson, arkivarie och historiker

Inledning

Nya Varvet vid Göta älvs mynning har alltid haft en central placering i Norden. Här bildade nationsgränserna fram till mitten av 1600-talet ett politiskt, ekonomiskt och kulturellt nav som skapade kontakter folken emellan. Marinbasen Nya Varvet anlades i början av 1700-talet och kom att dras in i de strider som utkämpades under stora nordiska kriget. På den svenska sidan tjänstgjorde folk från hela det svenska riket samt värvade tyska soldater. På den danska sidan fanns bl.a. danskar, norrmän och islänningar representerade. Platsens krigiska historia är dock tidsmässigt begränsad till det tidiga 1700-talet och har därefter i stort utmärkt sig som en viktig utbildningsort.

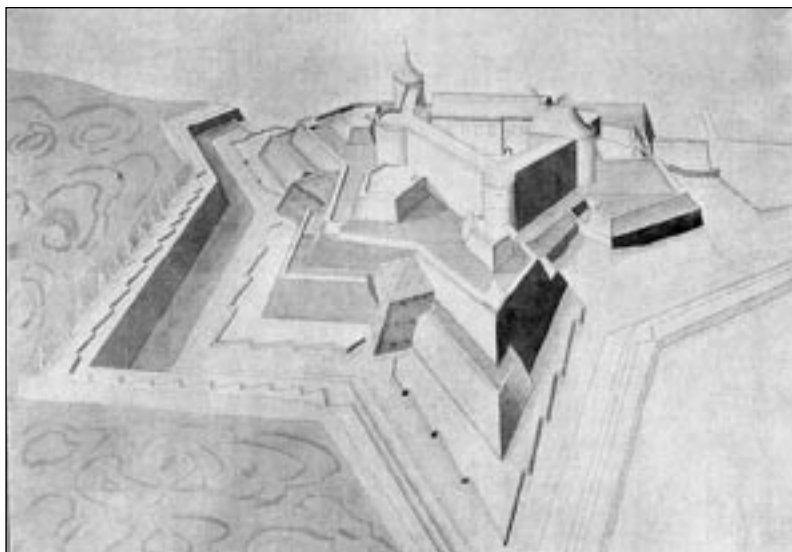
Skolor har funnits på platsen, såväl under marintiden, som under slutet av 1800-talet, då fångvårdsstyrelsen nyttjade lokalerna som fängelse. Sedan 1987 finns Nordiska hälsovårdshögskolan inrymd i samma traditionsrika byggnader och för sålunda det nordiska arvet vidare, på denna mytomspunna plats.

Göta älvs mynning under äldre tid

Under vikingatiden låg platsen för Nya Varvet på dansk mark, medan området på andra sidan Göta älv tillhörde Norge. Först i mitten av 1200-talet tillföll Göta älvs mynning Sverige och för att befästa denna maktposition uppfördes Älvsborgs slott (invid Älvsborgsbron, i kulturreservatet Klippan). Här kom ett flertal blodiga

beläringar och slag att utkämpas mellan danska och svenska riddare, landsknektar och bondesoldater. Under unionstiden på 1400-talet var slottet ömsom i svenska händer, ömsom i danska. I en källa omtalas bland annat att svenska styrkor skulle ha uppfört en tillfällig befästning på Lilla Billingen, som en del i beläringen av Älvsborgs slott år 1455. Av denna anläggning, som kallades ”Billingsborg”, finns idag dock inga spår.

Under 1500-talet blev Sverige en suverän stat, vilket medförde att Göta Älvs mynning kom att få en än mer viktig geografisk-strategisk betydelse i Norden. Till Danmark räknades landskapen Bohuslän, Halland och Skåne och då den danske kungen även kontrollerade sjötrafiken genom Öresund och Bälten utgjorde Göta älvs mynning Sveriges enda kontaktväg västerut, i händelse av ofred. Gustav Vasa lät därför bygga om Älvsborgs slott, från att ha varit en träfästning, till att bli ett starkt stenfäste med murar och torn. Detta hindrade dock inte danskarna från att storma och inta slottet vid två tillfällen, varefter Sverige såväl 1570 som 1613 blev tvunget att betala stora lösensummor för att återfå det som förlorats. Det är detta som kal-

Älvsborgs slott

las för Älvsborgs lösen. Vid förstnämnda tillfälle tvingades man att betala 150 000 riksdaler och den andra gången 1 000 000 riksdaler. Att Sverige var villigt att betala dessa väldiga summor visar på hur högt området värderades.

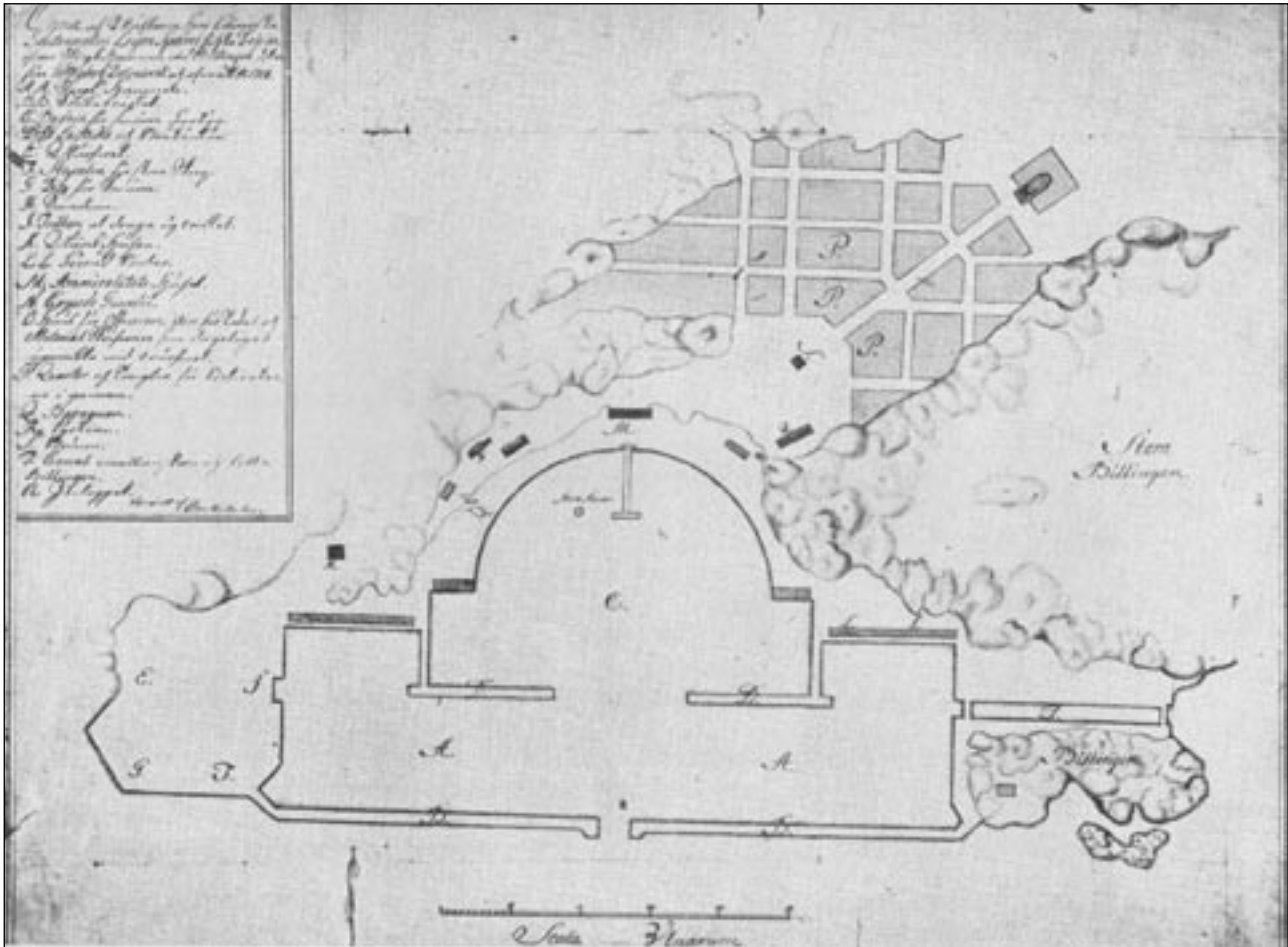
Göta älvs mynning var också viktig för handeln i området. Via Göta älvdalen exporterades varor från Värmland, Dalsland och Västergötland, och därav anlades ett flertal städer i området, som samtliga ruinerades av de återkommande krigen. En av dessa orter var Karl IX:s Göteborg som grundlades i början av 1600-talet på Hisingen mittemot Älvsborgs slott (vid Färjestad, mellan Eriksberg och Älvsborgsbron). Detta ställe brändes av danska styrkor under Kalmarkriget 1612. Först i och med grundläggandet av Gustav II Adolfs Göteborg 1621 uppkom en permanent handelsstad och som kvarstår än idag. Att det nya Göteborg befästes kraftigt är sålunda lätt att förstå med tanke på områdets krigiska historia. Kulturminnen från denna tid är vallgraven, skansarna Lejonet och Kronan samt Nya Älvsborgs fästning, som uppfördes efter det att Älvsborgs slott raserades år 1660. Vid denna tid hade också Bohuslän och Halland blivit svenska landskap, genom frederna vid Brömsebro 1645 och Roskilde 1658. Dagens Västsverige tog sin form.

Nya Varvet anläggs som marinbas

De första permanenta örlogsfartygen på västkusten baserades av Gustav Vasa år 1523 till Älvsborgs slott och en där varande skeppsgård. Under stormaktstiden ökade behovet av att ha en fast bas för flottan i Västerhavet och därför anlades det s.k. Amiralitetsvarvet (eller Gamla Varvet) år 1662 invid Stigberget nära Göteborg. På platsen uppfördes ett chefshus, kyrka, kontor, bodar och verkstäder samt en stapelbädd. I slutet av seklet visade det sig att inloppet till Amiralitetsvarvet var för grunt för de stora segelfartyg man avsåg basera här och därför föreslogs att en ny hamn skulle byggas invid berget Billingen i Västra Frölunda socken. Motivet till valet av

Karta över planerade byggnader och anläggningar vid Nya Varvet 1701 upprättad av Paul Leijonparre

plats uppgavs som: ”särdeles till dess bekväma situation vid själva åmunnan, så att skepp där förlagda utan någon synnerligen möda i all hast, när så nödigt fanns, kunde inbringas ut och i hamnen.” Beslutet att anlägga Nya Varvet fattades av konung Karl XII den 4 september 1699. Under loppet av ett decennium, med start år 1701, byggdes stenbryggor, vakthus, logement med kyrka, artillerilaboratorium, smedja, verkstäder samt förråds- och artillerityghus

(i sistnämnda byggnad, även kallad Nobis, håller idag Sjöofficerssällskapet till). Vid Lilla Billingen anlades också ett batteri och en skans för att skydda hamnen från fientliga angrepp. På motsatta sidan älven anlades även ett batteri på Rya Nabbe (även benämnd som Hisings batteri). Ansvarig för byggnationerna var chefen för Göteborgseskadern och landshövdingen för Göteborgs och Bohus län amiral Erik Siöblad.

Striderna under stora nordiska kriget

Under stora nordiska kriget (1700–1721) kom Nya Varvet att dras in i de strider som utkämpades under krigets slutskede. Marinbasen attackerades vid två tillfällen av den danska flottan under ledning av den norske amiralen Peter Wessel Tordenskiold, åren 1717 och 1719. Målet för krigsoperationerna var att slå ut de örlogsfartyg som fanns i hamnen, liksom de kaparefartyg som periodvis också befann sig här. Dessa statligt sanktionerade sjörövare ogillades särskilt mycket av danskarna och en rysk spion som befann sig i Göteborg vid denna tid beskrev staden i en rapport hem till tsaren såsom ”ett riktigt rövarnäste”. Den mest kände kaparen var skeppsredaren Lars Gathenhielm som också ställde några av sina fartyg till Göteborgseskaderns förfogande. Flottan i Göteborg räknade år 1709 en styrka på ett 30-tal fartyg, bl.a. 6 fregatter, 2 skepp och 5 galärer.

Det första anfallet mot Nya Varvet kom natten den 3 maj 1717. Attacken var avsedd att överraska de svenska försvararna men dessa hade blivit förvarnade och därför utökad bevakningen kring Göta älvs mynning. På den södra älvstranden fanns ett kanonbatteri vid Käringberget och detta besattes, liksom befästningsverken på Lilla Billingen, Rya Nabbe och Nya Älvsborgs fästning. Vid Nya Varvet fanns också en över älven utlagd bom och bakom denna låg några örlogsfartyg stridsberedda. Befästningarna bemannades av soldater ur Göteborgs garnison: Smålands tre- och femmänningsregemente och överste Zengerleins värvade sachsiska infanteriregemente samt av det tillfälligt kommenderade elitförbandet Grenadjärbataljonen.

Peter Wessel Tordenskiold
(1691-1720)

Utsikt mot Lilla Billingen och Rya Nabbe

Om överste Zengerleins regemente kan nämnas att truppen utgjordes av tyskt manskap som tagits tillfånga i början av kriget och där efter låtit sig värvas till den svenska krigsmakten. Beredskapen i Göteborg kan alltså beskrivas som god. Så när Tordenskiolds flottstyrka uppenbarande sig i nattmörkret möttes den av en kraftfull moteld. Den påföljande artilleriduellen varade i fem timmar, varefter Tordenskiold gav order om reträtt. De danska förlusterna utgjordes av två galärer och 171 man i döda och sårade. De svenska förlusterna var mindre, men de inblandade fartygen blev illa åtgångna.

Två år senare genomfördes ett andra anfall på Nya Varvet. Denna händelse hade dessförinnan föregåtts av att den danska krigsmakten hade erövrat Karlstens fästning i Marstrand, som kapitulerade den 15 juli 1719 och slaget om Nya Älvsborgs fästning, den 21–24 juli 1719. Vid sistnämnda tillfälle besköts fästningen konstant i tre dygn men Tordenskiold lyckades inte knäcka försvararna och drog sig därför tillbaka till Marstrand. Härifrån utgick sålunda det danska anfallet mot Nya Varvet 1719.

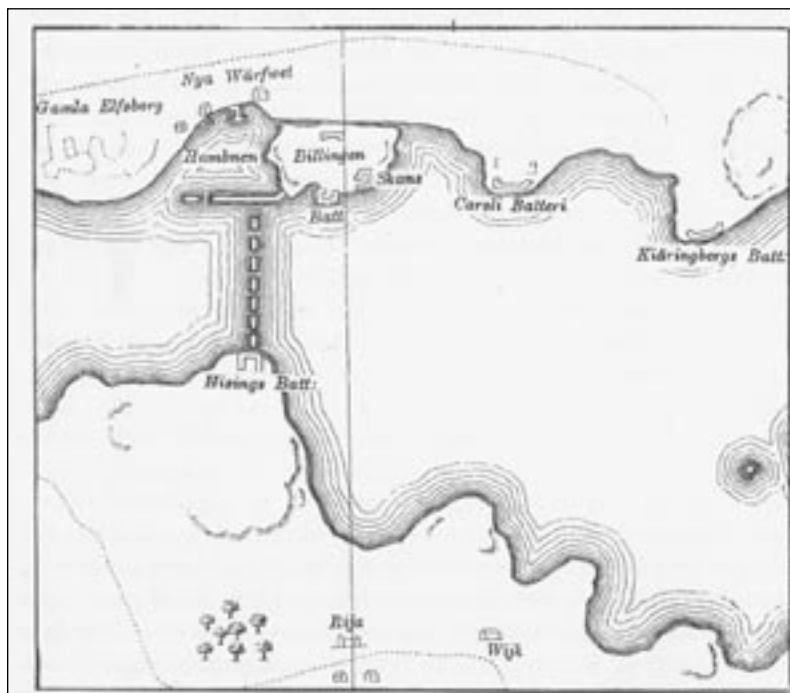
Den 26 september detta år avgick vid tvåtiden på eftermiddagen nio roddslupar med destination Göta älvs mynning. Chef för styrkan var kaptenen Budde. I höjd med Norde älv siktades några svenska galärer och danskarna tvingades därför gömma sig bakom en holme för att undgå upptäckt. Efter ett tag anslöt sig också Tordenskiold med tre galärer till styrkan, vilka tillsammans med sluparna under kvällen fortsatte färden söderut mot Brännö. Här kvarstannade galärerna medan roddbåtarna i skydd av den stjärnkla natten fortsatte färden mot Nya Varvet – via Nya Älvsborgs fästning – som man lyckades ta sig förbi oupptäckta. Ut efter älvstranden fanns förutom strandbatteriet vid Käringberget också ett nybyggt batteri vid Tångudden, som kallades Caroli batteri, och dessa två befästningar var man också tvungna att ta sig förbi. Käringbergsbatteriet passerades kl 11 ”eller half gången 12” och vaktposten där soldaten Gudmund Lydig anropade de främmande båtarna och fick då till svar att de var ”goda svenskar” samt att det var ”Swänska gallejor”.

En soldat vid namn Skata ivägskickades att rapportera detta till kompanichefen Hård som höll till vid Påvelunds gård. Samtidigt fortsatte danskarna att ro upp för älven som strax passerade Caroli batteri vid Tångudden. Här stod soldaten Lars Bergström ur Älvsborgs regemente på post och han hörde årtagen i mörkret och rapporterade detta vidare till vicekorpralen Samuel Storm. Sistnämnda person trodde dock inte att det var någon fara, då båtarna släppts förbi vid Karingberget och gjorde därför heller ingenting åt saken.

Väl framme vid Nya Varvet landsattes 30 man under ledning av kaptenen Kleve på det sänkverk som låg över älven. Trots att danskarna upptäcktes och anropades av de svenska vaktposterna var det ingen som misstänkte någonting ovanligt. En bidragande orsak till detta skall ha varit att danskarna vrängde det blå fodret i sina röda uniformer utåt så att de såg ut som svenska soldater samt att vaktposterna denna natt i huvudsak utgjordes av tyskt manskap som inte kunde höra skillnad på svenska och danska. När Kleves trupp tagit sig iland smög de sig upp på toppen av Lilla Billingen där hamnvakten höll till. När de kom fram till vaktlokalen, det s.k. Corps de gardet, körde soldaterna musköterna in genom fönstren och kaptenen Kleve rusade in med dragen pistol och uppmanade svenskarna att ge sig. Chefen för vaktstyrkan, fänriken Franck, som låg och vilade reste sig då hastig upp och ropade: ”Vad, gifva sig!”, varefter han blev nedskjuten av Kleve. Efter det att vakten hade oskadliggjorts började Budde föra ut de fartyg som låg i hamnen, men flertalet fastnade på det över älven liggande sänkverket, varefter de sattes i brand.

Ungefär samtidigt gick larmet i det svenska lägret som hade varnats av en furir som undkommit den danska kommandoråden mot vaktlokalen. Vid samma tidpunkt anlände även Tordenskiold till krigsskådeplatsen. Den roddslup som han färdades i hade dessförinnan blivit hejdad av en ifrån Nya Älvsborg utsänd vaktbåt, varifrån någon anropade: ”Wer da!” (Vem där!) varpå de fick till svar ”Tordenskiold!” – det var amiralen själv som bifogade hälsningen:

”Vänd om och hälsa er kommandant från mig och säg att jag är här för att lära honom hålla sig vaken!”. De danska styrkorna drog sig tillbaka först vid tretiden på morgonen och då hade de med sig två svenska galärer. Trots kraftig beskjutning från samtliga strandbatterier och Nya Älvsborgs fästning undkom de oskadda. Så på detta sätt, med eld och explosioner i den mörka höstnatten, slutade kriget för dansk-svensk del. Fred slöts i juni 1720. Den 1 november 1720, samma dag som ”dannebrogen” halades i Marstrand och fästningen överlämnades till Sverige stupade amiral Tordenskiöld i en duell med en svensk överste. Ett ironiskt slut på denne mans livsbana.

Karta över inloppet till Nya Varvet
och de där år 1719 befintliga
befästningarna och batterierna

Nya Varvet i malpåse under 1700-talet

Efter stora nordiska kriget fick Nya Varvet till stor del förfalla och Gamla Varvet vid Stigberget återfick rollen som huvudbas för flottan i Göteborg. Verksamheten fortgick dock på förstnämnda plats, men i begränsad omfattning.

Men det var inte bara hamnanläggningarna som tilläts förfalla, utan även de fartyg som ingick i Göteborgseskadern. Bl.a. kan nämnas att galären Greve Wrangel helt plötsligt sjönk natten till den 29 april 1762 vid sin ankarplats på Nya Varvet. Man kan tänka sig hur förvånad hamnvakten måste ha blivit just den där morgonen. De övriga galärerna i eskadern sänktes kort därefter på olika platser i Göteborgs skärgård som en del i en studie om hur den i västerhavet förekommande skeppsmasken påverkade vraken. På detta märkliga sätt avvecklades de befintliga galärerna i Göteborg.

En känd person som föddes vid Nya Varvet strax efter kriget var fartygskonstruktören Fredrik Henrik af Chapman. Hans far hette Thomas Chapman och var ursprungligen brittisk sjöofficer men trädde 1715 i svensk tjänst och verkade till en början som kaparekaptan för att därefter gå iland och bli varvs- eller holmkaptan i Strömstad. Efter en liknande tjänst i Marstrand blev han 1720 utnämnd till holmmajor vid Nya Varvet, där han arbetade fram till år 1739. Hans maka hette Susanna Colson och de fick 1721 sonen Fredrik Henrik, sedermera adlad af Chapman. Sonen blev under andra hälften av 1700-talet en av landets ledande fartygskonstruktörer och redan som 10-åring gjorde han sin första fartygsritning vid Nya Varvet. Fredrik Henrik af Chapmans fartygstyper kom sedermera att utgöra grundstommen i den svenska skärgårdsflottan. 1781 blev han varvschef i Karlskrona.

Storhetstiden under 1800-talet

Först i slutet av 1700-talet återupptogs verksamheten vid Nya Varvet mer aktivt. Då hade det beslutats att de sista örlogsskeppen skulle

lämna Göteborg och att det vid Nya Varvet istället skulle förläggas en division ur skärgårdsflottan, eller arméns flotta, som den också kallades. Den ankommande styrkan räknade 26 mindre roddfartyg, främst öppna slupar, och dessa hade dessförinnan deltagit i kriget mot Ryssland och i slaget vid Svensksund 1790. Divisionen fick 1794 namnet *Göteborgs eskader av arméns flotta*.

Med anledning av den växande marina närvaron vid Nya Varvet krävdes att området rustades upp. Eskaderchefen konteramiral Georg de Frese upprättade en moderniseringsplan som drevs igenom strax efter sekelskiftet 1800. Hamnen fylldes då delvis igen och på den nya marken uppfördes två stora slupskjul för eskaderns båtar (senare tillkom ytterligare två slupskjul). 1802 färdigställdes den ”Södra kasernen” och 1813 blev chefshuset ”Ankarhuset” klart. Redan 1806 kunde eskaderchefen installera sig på Nya Varvet och 1811 fanns här samtliga kontor. Vid Gamla Varvet brukades då bara kyrkan och ett sjukhus. Varvsområdet nedanför Stigberget såldes i sin helhet på 1820-talet.

Under Napoleonkrigen avstannade byggnationerna vid Nya Varvet men återupptogs igen efter fredsslutet 1815, nu med förnyad effektivitet under ledning av eskaderchefen konteramiral Karl Johan af Wirsén. 1816 uppfördes två nya kaserner och 1818 påbörjades byggandet av det karakteristiska vakt- och kanslihuset (hus 25) med klocktornet på taket, och med flankerande flyglar och kasernlängor (hus nr 22-28). I östra flygeln (hus 24) inrättades år 1825 ett sjukhus med ett 40-tal sängar. År 1870 fanns här på nedre botten arrestrum, boningsrum samt snickarverkstad och våningen ovanför var indelad i fyra stora kasernrum. Västra flygeln (hus 26) nyttjades främst som bostadskasern och troligtvis också som kyrkolokal. Västra kasernlängan (hus 27) blev under 1800-talets senare hälft påbyggd med ytterligare en våning. Tornuret tillverkades av Linderoth i Stockholm och skänktes av konung Oskar I. Den som planerade och upprättade ritningarna för byggnaderna var fortifikationsarkitekten Fredrik Blom. Området fick under dessa år i stort den fysiska

Vy över Ankarhuset (till vänster) och Södra kasernen med flankerande kasernlängor (till höger)

Utsikt över Nya Varvet från Stora Billingen. Till höger på bilden syns kasernlängorna och kanslihuset med det högre klocktornet på taket. Den ljusa byggnaden i mitten är det gamla cellfängelset.

gestaltning som vi än idag kan uppleva på platsen.

År 1823 slogs skärgårdsflottan ihop med örlogsflottan, som bildade Kongl. Maj:ts flotta. Styrkan vid Nya Varvet benämndes följaktligen därefter som *Gothenborgs eskader av Kongl. Maj:ts flotta*. Eskadern räknade vid denna tid 1 skonert (ett segelfartyg), 16 däckade kanonslupar och 24 öppna kanonslupar samt ett flertal mindre båtar av understödjande karaktär, totalt 59 fartyg. Personalstyrkan utgjordes år 1820 av 108 officerare och underofficerare, 352 man ur Göteborgs volontärregemente samt 30 skeppsgossar, varav 10 extra. Den civila staten räknade 17 personer. Efter det att flottorna slogs ihop skedde en viss personalminskning och vid stationen fanns då 62 officerare och underofficerare samt ett oförändrat antal civilanställda. Det tjänstgörande manskapet utgjordes av 100 man tillhörande Sjöartillerikåren och ett kompani på 45 man ur Matroskåren samt ett hundratal uppfordrade rotebåtsmän. Utöver den militära personalen fanns också ett flertal civila personer, bl.a. hustrur, barn och tjänstefolk.

I mitten av 1800-talet minskade Nya Varvets betydelse som

marinbas. Sedan 1814 var Sverige och Norge i union och då den norska marinen även försvarade den svenska västkusten föreföll det överflödigt att också ha en fast stationerad eskader i Göteborg. Därför beslutades att Nya Varvet från och med den 10 oktober 1854 skulle bilda en depå under Stockholms station. År 1862 beslutades att Nya Varvet i sin helhet skulle slopas som marinbas och vara helt avvecklad år 1870. Enligt ett kungligt brev daterat den 14 december 1869 skulle området därefter nyttjas som fängelse.

Fängelsetiden

Den 1 oktober 1870 övertog sålunda fångvårdsstyrelsen Nya Varvet. Inne på varvsområdet uppfördes år 1873 ett centralfängelse som var mycket modernt för sin tid (hus 30). Byggnaden rymde 51 enkelceller för ett lika stort antal fångar. Utanför cellfängelset restes ett flertal staket och rastgårdar för internernas behov. Vakt- och kanslihuset gjordes invändigt om för att passa fängelsets behov, bl.a. inrymdes här en ny kyrka med tillhörande pastorsexpedition samt undervisningslokaler och rum för administrationen. Fängelset räknades som helt färdigbyggt 1875. Fr.o.m. 1895 blev Nya Varvet ett centralfängelse för män. För kvinnliga fångar fanns f.d. Kronospinnhuset, senare kallat arbets- och straffängelset för kvinnor, som 1895–1909 var centralfängelse för kvinnorna på Stampen. Det är alltså inte sant att inventarietkammaren ”Vita gaveln” på Lilla Billingen skulle ha nyttjats som kvinnofängelse, vilket ett envist rykte påstår. Centralfängelset på Nya Varvet nedlades 1907, då Härlandaanstalten togs i bruk i maj. Vid Nya Varvet fanns också Östra och Västra Kronoarbeitsstationerna, dvs. tvångsarbetsanstalter för vanartiga eller lösdrivande ungdomar.

Det arkiv som upprättades av centralfängelset vid Nya Varvet finns bevarat hos Landsarkivet i Göteborg. Bland dessa handlingar finns ett flertal stamrullor som anger vilka fångarna var. Under åren 1874–1875 fanns 88 fångar intagna och 1901–1902 hade de ökat till ett antal av 123 personer. Flertalet verkar ha varit unga män

Byggnaden ”Vita Gaveln” uppfördes 1754 som inventarietkammare och har därefter främst nyttjats som förråd, förutom under perioden 1897–1900 då där fanns en konservindustri

N:o 2

Beskrifning

om den 26 Mars 1876 tillförs från Stockholms Nya Varvet

No 2 i stämman med No 3 i partistämman
 Född den, månad och dag: 1844 den 21 September
 Föddort till förmynd, liksom 1861 och den Lagerstedts församling, Upsala län
 Säkerns kyrkoförsamling: Göttrög, Dalshög församlingen
 Underlag om beträffning för: 3 Åren stad
 Orsaken, af hvilken ansvarighet och när det aflyttades Göttrög, Dalshög församling den 26 Mars 1876
 Skrift med tiden, då det tillförs: 26 Mars 1876 tillförs från Varvet den 26 Mars 1876
 Fint underlag om beträffning för: 3 Åren stad

Förmyndighet med församling: Göttrög
 Tillägg af egen mått och lagens underlag med församling: 43 Åren 22 Mars

Fångrens foto-grafi

Den: Brand
 Huset: Brand
 Namn: Brand
 Namn: Brand
 Namn: Brand
 Namn: Brand
 Namn: Brand
 Namn: Brand
 Namn: Brand

Nya Varvet den 26 Mars 1876

Regeringen
Fångrens foto-grafi

* Personen tillhör af underlydande pålysningsbalk i den underlag underlydande från de underlydande församlingen.

Personbeskrivning med fotografi på en av fångarna som fanns vid Cellfängelset Nya Varvet.
 Källa: GLA, liggare rörande fångar 1876–1901: fotografirullor, serie DIIp:1.

som dömts för brott som stöld, förfalskning, mordbrand, inbrott, rån och misshandel. Mindre vanliga brott var mord, mordförsök, mened och ”otukt med minderårig”. Den vanligaste strafftiden var 2-6 år, upp till 10 år.

Nya Varvet under 1900-talet

När marinen överlät Nya Varvet till fångvårdsstyrelsen år 1870, var det på ett villkor, att man skulle återfå området vid behov. När Oskar II:s fort vid Västerberget uppfördes i början av 1900-talet uppkom detta behov och för att kunna ge logi åt de inkallade kustartilleristerna togs en del av Nya Varvet i anspråk för detta ändamål. När fångelset avflyttade till Härlanda år 1907 övertogs området i sin helhet. Vid Nya Varvet revs nu rastgårdarna, fångcellerna omvandlades till logement och en ny modern matinrättning uppfördes (restaurang Reveljen). Ungefär samtidigt nedmonterades de gamla slupskjul som funnits på platsen sedan början av 1800-talet. År 1910 kunde enligt plan 300 man ur kustartilleriet och 330 man ur flottan inrymmas på Nya Varvet.

Under första världskriget ökade den marina närvaron på platsen. Den 1 januari 1915 uppsattes Älvsborgs kustartillerikår (KA 3), den 1 oktober 1917 bildades Göteborgs örlogsdepå och 1916 anlades också en flygstation i hamnens östra del med tillhörande hangarbyggnad och flygslip. Samtlig personal som tillhörde dessa förband inkvarterades på Nya Varvet. Behovet av utökad matinrättning, bad- och tvättinrättning, gymnastiklokal och exercishus tillgodosågs under åren 1916–1917.

Under mellankrigstiden fortgick verksamheten vid Nya Varvet och intensifierades under andra världskriget. Den 1 oktober 1943 blev Göteborgs örlogsdepå en självständig station med eget varv och vid Nya Varvet hade bl.a. Marindistrikt Väst sin stabsplats. Till Göteborgsstationen hörde ett flertal fartyg, bl.a. ett pansarskepp, jagare, ubåtar, minsvepare och motortorpedbåtar. När verksamheten var som mest intensiv kunde man i hamnen räkna ett 40-tal större

och mindre båtar. Från Nya Varvet utgick bl.a. ubåten Ulven som totalförliste den 15 april 1943 efter att ha gått på en förmodad tysk mina, varefter hela besättningen på 33 man förolyckades. Över dessa män restes sedermera en minnessten på Nya Varvets kyrkogård.

I början av 1950-talet under kalla kriget var den marina verksamheten vid Nya Varvet fortfarande intensiv. Vid denna tid fanns ett 1000-tal tillfälligt eller fast anställda inom marindistriktet. I berget stora Billingen insprängdes utrymmen för förråd och verkstäder samt ett stort stabs- och ledningsutrymme, avsett som krigsstabsplats för marindistriktsstaben och senare grupperingsplats för en basbataljonsstab. Bergrummen var avsedda att ge ett visst skydd mot kärnvapen. Därefter, under 1960-talet, minskades verksamheten successivt och 1966 avvecklades det befintliga örlogsvarvet. Verksamheten vid marinbasen fortgick dock fram till 1986, den 28 januari, då den tretungade svenska örlogsflaggan halades för sista gången. Området såldes till Artur Källfelt Byggnads AB och Nimre AB för en summa av 10,3 miljoner kronor. Vid Nya Varvet har där efter i huvudsak civil verksamhet bedrivits.

Kyrkoförsamlingen

I samband med Nya Varvets grundande i början av 1700-talet uppfördes också en kyrka på platsen. I kyrkligt hänseende tillhörde denna Amiralitetsvarvsförsamlingen vid Gamla Varvet. År 1820 sammanslogs Amralitetsvarvsförsamlingen med Mariebergs församling, som tillsammans bildade Förenade Kustförsamlingen (senare Karl Johans församling). Sammanslagningen medförde dock en del olägenheter och därför beslutades den 18 juli 1827 att Nya Varvet skulle bilda en egen församling, där pastoralvården utövades av bataljonspredikanten. I fattigvårdshänseende skildes Karl Johans församling och Nya Varvets församling först den 1 juli 1844.

Nya Varvets församling låg geografiskt belägen inom både Frölunda och Örgryte socknar. Enligt en befolkningsstatistisk tabell

Göteborgs örlogsvarv och hamnen vid Nya Varvet

10.		Vigle i Nya Varvets församling.	
År	Vigle	Contraentenoms Namn	År
<u>år 1835:</u>			
År 1835	År 1835	Wigmanius N:o 14. Anders Ahlberg, föd 18 ^{de} 15, och Jungfru Petronella Larsson, föd 18 ^{de} 15. —	
Sept. 15	År 1835	Wigmanius N:o 17. Louis Andersson, föd 18 ^{de} 07, och Egare Elisabeth Andersdotter, föd 18 ^{de} 08. —	
Sept. 6	Nov. 1	Prof. Petrusson af 2 ^{de} Rik. Comp. 1731. Sv. Jönsson Stolt, föd 1806, och Egare Bertha Andersdotter, föd 1800. —	
År 1835	Nov. 8	Kammare Drängen vid N. M. St. Chen. Chr. Skola, föd 18 ^{de} 11, och Egare Eric Maria Ekblom, f. 18 ^{de} 11. —	
År 1835	Nov. 8	Drängen Martin Olsson från Söderås, f. 1791, och Egare Johanna Maria Jönsson, f. 1807. —	
Nov. 1	Nov. 15	Kvarn- och Skiffer- i N. M. St. Andersson Skola, f. 1776, och Egen Eric Olsson, f. 1787. —	
<u>år 1836:</u>			
År 1836	År 1836		
Maj 1	Maj 1	From-Leden vid N. M. Skola Carl Edward Klens, f. 1798, och Egen, och Hfr. Sophia Antoinette Bonner, f. 1808. —	
Jul 27	Jul 14	Wigle. Kaplänne och Borgaren i Rönneby Herr Karlsson Olof Knutsson, föd 1806, och Hfr. Jungfru Dorothea Skold, f. 1814. —	
Nov. 26	Nov. 26	Wigmanius N:o 20. Gustaf Hansson, föd 1810, och Egare Ingborg Andersdotter, f. 1810. —	

Sida ur en vigsellängd för Nya
Varvets församling år 1836.
Källa: GLA, kyrkobok 1816–1831,
serie C:1.

från år 1836 fanns inom församlingen 628 medlemmar: 296 män och 332 kvinnor (i dessa siffror ingår också barn). De förstnämnda utgjordes främst av officerare och underofficerare, civila ämbets- och tjänstemän samt månads- och dagavlönare vid örlogsstationen. Detta ändrades när varvsområdet 1870 överlämnades till fängvårdsstyrelsen för inrättandet av ett straff- och arbetsfängelse. Genom ett kungligt brev den 5 maj 1876 stadgades bl.a. att Nya Varvet fortfarande och tills vidare skulle utgöra en självständig församling samt att en del av församlingen, som var belägen inom Sävedals härad från den 1 januari 1877 skulle tillhöra Askims härad. År 1931 införlivades Nya Varvets församling slutligen med Göteborgs Karl Johans församling.

Vad gäller kyrkolokaler så fanns den äldsta från år 1707 inrymd på övervåningen i en barack- och bageribyggnad, som låg belägen strax intill Stora Billingen, någonstans mellan Göteborgs folkhögskola och Bruna villan. Byggnaden var rödmålad, 60 alnar lång och 17 alnar bred samt hade två skorstenar och ett tegeltak. Gudstjänst-rummet hade 13 fönster, ett altare, en predikstol och inbyggda bänkar. Under loppet att 1700-talet tilläts fastigheten förfalla och revs slutligen i fallfärdigt skick vintern 1794–1795. Inom varvsområdet fanns också en klockstapel som flyttades från Gamla Varvet 1755.

Därefter dröjde det några år innan en ny fast kyrkolokal kunde tas i bruk. På en 1816 fastställd plan över vakthuset återfinns på tredje våningens östra del en kyrksal (motsvaras idag av aulan), men denna verkar dock bara ha stannat på planeringsstadiet. Först år 1828 kunde i stället en del av vakthusets västra flygel tas i bruk som kyrksal, efter det att några rustkammrar gjorts om för detta ändamål. I en besiktningsrulla från år 1864 finns följande beskrivning av denna lokal: ”Ingång från södra sidan på en granittrappa, dubbla klädda ingångsportar, avskankning till förstuga, från vilken trappa förer till orgelläktaren, uppburen av kolonner och som har ett mindre positiv. Kyrkan är inredd med 50 bänkar och altare med vad därtill hörer. Det hela håller i längd 119 fot, är upplysta från 10

Fängelsetkyrkan före branden
år 1919

stora och 4 små fönster, har hyvlad, välvd och limfärgad takpanel samt golv av 3 tums plank på grovt bjälklag.”

När fängvårdsstyrelsen övertog Nya Varvet 1870 inreddes fängelsetkyrkan i vakthusets översta vånings östra del. Denna kyrksal totalförstördes dock vid en eldsvåda den 18 juni 1919. Inventarierna och samtliga där förvarade handlingar gick till spillo. Endast en kyrkbok, som dagen innan hade lånats ut till en sergeant, undgick lågornas rov. År 1938 invigdes en ordersal i den gamla kyrksalen, som därefter nyttjades för olika ändamål, bl.a. som kyrka, bio och samlingsal. Idag finns här hälsovårdshögskolans aula.

Redan vid Nya Varvets grundläggning planerades för anläggandet av en kyrkogård. Den idag befintliga kyrkogården härrör med största sannolikhet från mitten av 1700-talet, med vissa tillbyggnader åren 1784 och 1846. Det nuvarande utseendet fick platsen i huvudsak vid sistnämnda tillfälle. I kyrkogårdens nordöstra hörn finns ett benhus eller gravkapell, som också är känt som det Gegerfelt ska kapellet. Detta uppfördes sannolikt år 1759 som gravvård över kaptenen Lars Bogman, som var gift med en dotter till den tidigare nämnde Thomas Chapman. Nära kapellet finns ett flertal gravstenar från sent 1700-tal till tidigt 1800-tal. Det s.k. Ulvenmonumentet är det dominerande minnesmärket på kyrkogården. Det restes år 1953 till minne av de omkomna ur besättningen på ubåten Ulven som minsprängdes under andra världskriget. På kyrkogården vilar också den i Sverige välkände skådespelaren Georg Rydeberg (1907–1983).

Utbildningsväsende

Det har vid Nya Varvet troligtvis bedrivits någon typ av utbildning och undervisning ända sedan marinbasens grundläggande i början av 1700-talet. Detta stycke avser att belysa några av de skolor som funnits på platsen.

Under första hälften av 1800-talet fanns ett antal skeppsgossar

vid Nya Varvet och dessa bildade en *skeppsgosseskola*. Enligt ett reglemente från år 1813 var skolan, eller skeppsgossekompaniet, indelat i tre korpralskap med 20 pojkar på ordinarie stat och 10 extra, under ledning av en kompaniofficer och en underofficer. Syftet med verksamheten var att uppfostra de unga gossarna till att i framtiden kunna bli dugliga sjöbefäl. I reglementet står det att: ”Till skeppsgosse antages ingen, som är evan för eller af sjukelig exexplicitet.” Den teoretiska utbildningen bestod i följande delar:

Religionskunskap (katekesen, bibelhistoria)

Modersmål (färdighet i innanläsning, i tryck och skrift samt rättskrivning)

Välskrivning (både svenska och latinska bokstäver)

Arithmetik (läran om de fyra räknesätten och deras tillämpning)

Geografi (Jordglobens, Europas och Sveriges, i synnerhet)

Historia (Den allmänna och fäderneslandets)

Geometri (Första och andra boken av Euklides)

Sedolära

I reglementet finns också ett schema över hur utbildningsveckorna såg ut, enligt bilden nedan:

	Måndag	Tisdag	Onsdag	Torsdag	Fredag	Lördag
8-9	<i>Bibelhistoria</i>	<i>Sedoläran</i>	<i>Bibelhistoria</i>	<i>Sedoläran</i>	<i>Bibelhistoria</i>	<i>Sedoläran</i>
9-10	<i>Katekesen</i>	<i>Svenska språket</i>	<i>Katekesen</i>	<i>Svenska språket</i>	<i>Katekesen</i>	<i>Geografi</i>
10-11	<i>Arithmetik</i>	<i>Geometri</i>	<i>Gymnastik</i>	<i>Arithmetik</i>	<i>Geometri</i>	<i>Gymnastik</i>
11-12						
14-15	<i>Allmänna historien</i>	<i>Fäderneslandets historia</i>	<i>Militärisk exercis</i>	<i>Allmänna historien</i>	<i>Fäderneslandets historia</i>	<i>Militär exercis</i>
15-16	<i>Välskrivning</i>	<i>Geografi</i>		<i>Välskrivning</i>	<i>Svenska språket</i>	
16-17						

Under perioden 1 oktober 1846 fram till 1857 fanns också en *slöjdskola för fattiga flickor* på Nya Varvet. I skolans reglemente kan man läsa att undervisningen bedrevs fyra dagar i veckan, måndag – torsdag, mellan klockan två till fem på eftermiddagarna. Eleverna undervisades efter ålder, kön (?) och samhällsbelägenhet i: ”tarfvelig klädsömnad”, s.k. slätsöm, namning, spånad, och vävnad, m.m. Skolan anfördes av en lärarinna. Enligt en matrikel för perioden 1846–1853 fanns vid skolan 36 flickor under samma tid. Innan sommaren hölls ibland en auktion på de klädesplagg som flickorna tillverkat, främst strumpor av ylle, blågarn och lingarn. På så sätt fick man in lite extra medel till skolans verksamhet.

Utifrån ett folkhälsovetenskapligt perspektiv är det särskilt intressant att uppmärksamma det *hem för psykiskt utvecklingsstörda barn* som inreddes i en del i Södra kasernen den 1 september 1866. Det var för övrigt det första i Göteborg och föreståndarinnan Emanuella Carlbeck var en pionjär inom detta område. Anledningen till varför hon sökte sig till just Nya Varvet var för att hon här hade kristna bekanta, bl.a. var bataljonspredikanten Glasell en särskilt god vän som också bistod hemmet och gav uppmuntrande råd i arbetet. Antalet barn som vårdades och undervisades var fyra, varav ett var Emanuellas egen systerson. Atmosfären i hemmet uppges ha varit kärleksfull och barnen kallade föreståndarinnan för ”moster” eftersom systersonen gjorde detta. Ekonomiskt byggde verksamheten i stort på gåvor och ideella uppoffringar, bl.a. skänkte några godhjärtade personer det befintliga möblemanget. I övrigt vet man inte så mycket mer om själva verksamheten. Emanuella Carlbeck och hennes fyra skyddslingar flyttade efter ett halvår till nya lokaler inne i centrala Göteborg.

Även under *fängelsetiden* bedrevs utbildning vid Nya Varvet och detta bör ha varit särskilt viktigt då flertalet av fångarna utgjordes av yngre män och tonåringar. Författaren till denna artikel har inte stött på någon mer uttömmande beskrivning av den verksamheten, men i sammanhanget kan det vara intressant att belysa den

bokkatalog från fängelsebiblioteket som finns bevarad för perioden 1887–1892. Enligt denna källa delades bokbeståndet in i fyra olika kategorier:

1. Religiösa verk
2. Historiska och geografiska arbeten
3. Arbeten i naturvetenskap
4. Arbeten med blandat innehåll.

Bland den sistnämnda gruppens titlar kan man bl.a. läsa: *Fänrik Ståls sägner* av Runeberg, *Frithiofs saga* av Tegnér, *Boken om vårt land* av Topelius och *Läsebok i fäderneslandets historia* av Starbäck. Bredden i bokbeståndet verkar sålunda ha varit tämligen begränsad. År 1892 fanns sammanlagt 1 892 titlar registrerade i bokkatalogen.

Under perioden 1 september 1955 fram till 1 september 1959 fanns vid Nya Varvet *Flottans skolor i Göteborg*, även benämnd *Göteborgsskolorna (Gskol)*. Syftet med verksamheten var att utbilda befäl och värnpliktiga för den marina organisationen, men det genomfördes även kurser för handelsflottans räkning. Huvuduppgiften var dock att ”skapa krigsbesättningar med god teoretisk utbildning” och ”väl samtrimmade fredsbesättningar”. Den sjömilitära utbildningen behandlade främst vapentjänst, sambandstjänst, radartjänst, sjömanskap, ledarskap samt skeppsbyggnads- och maskinlära. Utbildningen var specialinriktad mot ubåtsjakt och minsvepning för att kunna bemanna Göteborgsstationens fartyg. Det fanns bland annat på Nya Varvet en byggnad med kabelvindor för att kunna bedriva torrövningar i minsvepning. Där kunde man träna uppkoppling av svep i naturlig storlek. En viktig del av utbildningen var också gymnastik och eleverna simtränade under den varma delen av året vid Johannelunds och Nässets badplatser. Vintertid höll man till i Valhallabadet. Skytte tränade man på Nya Varvets korthållsbana samt vid skjutfälten Sisjön i Mölnådal, Rävholmen i södra skärgården samt Björlanda på Hisingen. Antalet elever som

utbildades var mellan 100 – 200 per år. Lärarkåren utgjordes 1959 av 4 officerare, 8 underofficerare och 3 underbefäl. Dessutom anlätades även ett flertal timanställda lärare, både militära och civila.

Nya Varvet har sålunda en lång tradition som en plats för utbildning.

Källor

Landsarkivet i Göteborg (GLA)

Centralfängelset Nya Varvet, Göteborg

Stamrullor 1874–1875, serie DIIIb:4, 1901–1902, serie DIIb:17

Liggare rörande fångar 1876–1901: fotografirullor, serie DIIp:1

Nya Varvets församling, Göteborg

Kyrkobok 1816–1831, serie C:1

Befolkningsstatistisk tabell 1836, serie GI:1

Reglementen för skeppsgossekåren 1812–1851, serie KIV:1

Slöjdskolan för flickor 1847–1857, serie LII:1

Litteratur

Arkivbeskrivningar för Centralfängelset Nya Varvet och Nya Varvets församling, Landsarkivet i Göteborg.

Hörman, Ernst (1984) *Västra Frölunda och Askims krönika*. Faksimil från 1932 års upplaga. Munkedal.

Jansson, Nils-Ove – Johansson, Christer (2001) *Marinkommando Väst – Kronologi över marin verksamhet på västkusten*. Göteborg.

Johansson, Christer (2001) *Amfibiesystemets historia utifrån ett västsvenskt perspektiv*. Uppsats för Älvsborgs amfibieregemente (AMF 4). Göteborg.

Kuylenstierna, Oswald (1930) *Tordenskiöld – Nordens ryktbaraste sjöhjälte*. Stockholm.

Nya Varvet – Byggnader och miljöer. Kulturhistorisk inventering 1997–1998. Länsstyrelsen i Västra Götalands län, Kulturmiljöenheten, 2000:9. Göteborg.

Nya Varvet 1700–1950 (1950) Minnesskrift utarbetad av Försvarsstabens krigshistoriska avdelning. Tryckt av Sjöfartsmuseet i Göteborgs förlag.

Sejer, Olof (1945) *Emanuella Carlbeck. En pionjärs levnadsteckning.* Mariestad.